

Beheersplan
Stadspomp Heilige Geest, Lier

Copyright © Stad Lier en Steenmeijer Architecten BBVBA.

Gebruik van dit document valt onder de strikte beperkingen van het auteursrecht; in het bijzonder wordt er gewezen op de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van resultaten uit dit document.

Alle foto's en tekeningen in dit document zijn, tenzij anders vermeld, gemaakt door Steenmeijer Architecten BBVBA.

Antwerpen, juli 2018.

Stadspomp Heilige Geest, Lier

Beheersplan

BETREFT	Stadspomp Heilige Geest
LIGGING	Heilige-Geeststraat, 2500 Lier
BESCHERMINGSBESLUIT	Ministerieel Besluit van 19 augustus 1980
BEHEERSPLAN OPGEMAAKT DOOR	Steenmeijer Architecten BVBA Kleine Pieter Potstraat 21 2000 Antwerpen T 03 225 26 40 info@steenmeijer.be ref: 0214_011_2000
OPDRACHTGEVER	Stad Lier
SUBSIDIËRENDE OVERHEID	Agentschap Onroerend Erfgoed Herman Teirlinckgebouw Havenlaan 88 bus 5 1000 Brussel
DATUM	3 juli 2018

Inhoudsopgave

In overeenstemming met artikel 8.1.4 van het onroerend erfgoedbesluit van de Vlaamse regering betreffende de uitvoering van het Decreet van 12 juli 2013 betreffende het onroerend erfgoed, gewijzigd bij het decreet van 4 april 2014 en latere aanvullingen en wijzigingen, omvat dit beheersplan de volgende elementen:

1. Identificatie en afbakening van het onroerend erfgoed	p 9
1.1. Aanleiding en doel	
1.2. Afbakening	
1.3. Identificatie	
1.4. Eigendomssituatie	
2. Historische nota	p 19
2.1. Stadspomp: bron van drinkbaar water	
2.2. Stadspomp Heilige-Geeststraat	
3. Inventaris van de erfgoedelementen	p 23
3.1. Zuigpomp	
3.2. Sierpomp	
4. Beschrijving van de erfgoedwaarden	p 29
4.1. Historische waarde	
4.2. Artistieke waarde	
5. Onderbouwde visie op het toekomstig beheer	p 35
5.1. Visie op de bestemming van de stadspomp	
5.2. Naar een duurzaam beheer	
6. Opsomming en verantwoording van de beheersmaatregelen	p 41
6.1. Werkzaamheden	
6.2. Werkzaamheden in tabelvorm	
7. Voorstel van evaluatie en opvolging	p 47
7.1. Eenmalige werkzaamheden	
7.2. Terugkerende werkzaamheden en onderhoud	
7.3. Opvolging	
8. Bijlagen	p 51
8.1. Perimeter van het gebied waarvoor het beheersplan wordt opgemaakt	
8.2. Lijst van geplande werken	
8.3. Lijst van handelingen waarvan de uitvoering vrijgesteld zal zijn van toelating	
8.4. Extra bijlagen	

1. Identificatie en afbakening van het onroerend erfgoed

1.1. Aanleiding en doel

Het beheersplan wordt opgemaakt om de nodige restauratie- en onderhoudswerkzaamheden aan de stadspomp Heilige Geest in Lier vast te leggen voor een periode van 20 jaar. Het is een weldoordachte houvast voor het behoud en het beheer van de erfgoedwaarde(n) van dit onroerend erfgoed.

De Stad Lier ijvert naar een goed behoud en beheer van het aanwezige erfgoed in de stad. De stadspomp Heilige Geest is gelegen in het historische stadscentrum. Lier heeft verschillende stadspompen die sinds de jaren 1980-1990 zijn beschermd als monument en beeldbepalend zijn voor de stad.

Naar de toekomst toe wenst de Stad Lier de pomp te behouden en daarvoor de nodige maatregelen te treffen. In het beheersplan worden de beheersmaatregelen geformuleerd die nodig zijn om de pomp te restaureren en het courante onderhoud te organiseren. Een restauratie dringt zich op voor de pomp in de Heilige-Geeststraat die stabiliteitsproblemen vertoont. Momenteel wordt het bouwwerk samengehouden met enkele spanriemen.

Afb.2. de stadspomp op 20 oktober 2017

1.2. Afbakening

Het beheersplan heeft betrekking op de stadspomp in de Heilige-Geeststraat in Lier en omvat het volgende perceel:

STADSPOMP HEILIGE GEEST	
ADMINISTRATIEF PERCEEL	
Gemeente	2500 Lier
Adres	Heilige-Geeststraat
Afdeling	LIER 1 AFD
Sectie	H
Perceel	geen nummer
Capakey	geen nummer
GEBOUW	
Huisnummer	geen nummer
Type	waterpomp
GEMEENTELIJKE RUP	
Naam BPA	Lier stedelijk en open
Zone	historisch, toeristisch en kleinhandelscentrum
Datum goedkeuring	9 oktober 2003

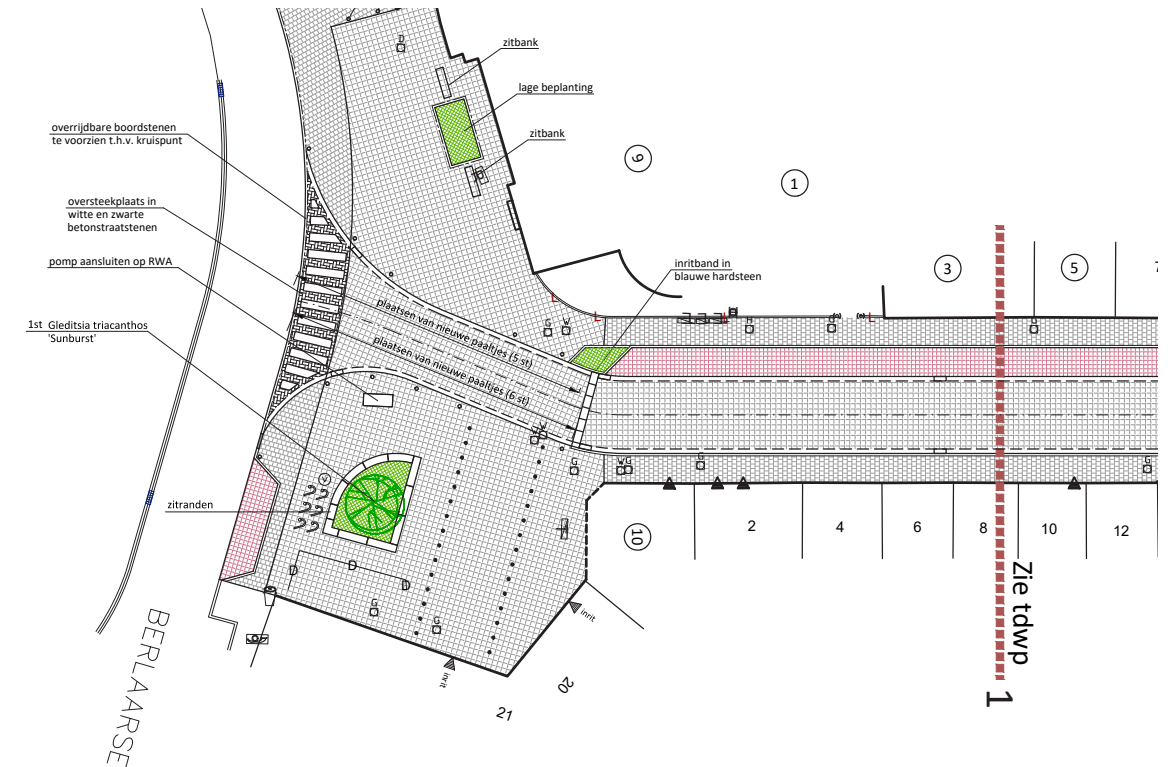
Afb.3. stadspomp Heilige-Geeststraat rond 1910. Bron: Archief Lier, nr. SLI001030873, te raadplegen op www.kempensergoed.be

Afb.5. de stadspomp staat niet op de Ferrariskaart uit 1771-1778, vijftig jaar na de bouw van de pomp. Bron: Koninklijke Bibliotheek van België

Afb.4. stadspomp Heilige Geest in juni 2017, ingesloten door weg, voetpad en parking. Bron: www.google.be/maps

Afb.6. plan van de heraanleg van de Sint-Gummarusstraat, bron: Stad Lier

1.3. Identificatie

1.3.1. Voorstelling van de site

De stadspomp staat in de schaduw van de Sint-Gummaruskerk, op de kruising van de Heilige-Geeststraat en de Sint-Gummarusstraat. De Heilige-Geeststraat ontleent haar naam aan het Heilige Geesthuis dat op deze straat was gelegen.¹ In de 18de en de 19de eeuw, toen er nog geen gemotoriseerd verkeer was, stond de pomp vrij in het midden van het kruispunt. Het publieke karakter van de pomp zorgde ervoor dat de pompplaats een geliefde ontmoetingsplek was voor bewoners.²

Met de heraanleg van de Sint-Gummarusstraat in 2018 wordt de ruimte rondom de stadspomp ook hertekend en opgewaardeerd.

1 Agentschap Onroerend Erfgoed, Godshuis Heilig Geesthuis, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/10390>, laatst geraadpleegd op 2 januari 2017.

2 Een historische kaart waarop de stadspomp staat aangeduid werd niet gevonden.

Afb.7. twee kinderen halen water aan de pomp rond 1900-1910. Bron: Archief Lier, nr. SLI001033499, te raadplegen op www.kempensergoed.be

Afb.8. de pomp in bedrijf rond 1900. Bron: Archief Lier, nr. SLI001030875, te raadplegen op www.kempensergoed.be

1.3.2. Voorstelling van de pomp

De laat-barokke pomp uit 1720 is gebouwd door de Lierse bouwmeester Cornelius van Everbroeck. Hij realiseerde naast deze stadspomp ook de pompen op de Bril 19 en de Koning-Albertstraat 35 in Lier.³ De pomp op de Heilige-Geeststraat is vervaardigd uit arduin. Ze bestaat uit een pomphuis en een geringde pijler op een bolle, gegroefde sokkel, halverwege voorzien van krulvoluten. Het waterbekken is onderaan half rond en wordt bediend met een zwenkel in een ophangstelsel. Bovenaan siert het wapenschild van de stad Lier de pijler.

³ Agentschap Onroerend Erfgoed, Stadspomp in barokstijl, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/10485> en KIK IRPA, Object 137 092: waterpomp Lier, <http://balat.kikirpa.be/object/137092>, laatst geraadpleegd op 9 januari 2018. De pomp op de Groenstraat is verdwenen.

1.3.3. Beschermd onroerend erfgoed

Lier telde ooit tientallen stadspompen, waarvan een zestal pompen zijn bewaard. Sinds de jaren 1980-1990 zijn deze overgebleven stadspompen beschermde monumenten. De stadspomp in de Heilige-Geeststraat werd beschermd als monument op 19 augustus 1980 omwille van haar historische en artistieke waarde.^{4,5}

Sinds 5 oktober 2009 is de pomp ook als bouwkundig erfgoed vastgesteld in de inventaris van het agentschap Onroerend Erfgoed.⁶ De pomp ligt daarnaast in de vastgestelde archeologische zone *Historische Stadskern van Lier* en in de bufferzone van het UNESCO werelderfgoed *Stadhuis Lier met belfort*.

-
- 4 Agentschap Onroerend Erfgoed, Beschermingsbesluit stadspomp Lier, <https://besluiten.onroenderfgoed.be/besluiten/1489>, laatst geraadpleegd op 2 januari 2017.
 - 5 De Sint-Gummarusstraat is grotendeels beschermd als stadsgezicht. De pomp valt niet binnen de afbakening van dit gebied. Agentschap Onroerend Erfgoed, Beschermingsbesluit Sint-Gummarusstraat: geheel van straatgevels en bedaking, <https://besluiten.onroenderfgoed.be/besluiten/2490>, laatst geraadpleegd op 9 april 2018.
 - 6 Agentschap Onroerend Erfgoed, Vaststellingsbesluit inventaris bouwkundig erfgoed en vastgestelde lijst: stadspomp Lier, <https://besluiten.onroenderfgoed.be/besluiten/5825>, laatst geraadpleegd op 2 januari 2016.

1.4. Eigendomssituatie

De Stad Lier is eigenaar van de stadspomp. Zij treden op als bouwheer bij werkzaamheden en zijn verantwoordelijk voor het onderhoud. De stad is ook de opdrachtgever van dit beheersplan.

Afb. 9- 12. stadspompen van de Heilige-Geeststraat, de Groenstraat, de Koning Albertstraat en de Bril. Bron: KIK, nrs. A132947 en M272407 en Archief Lier, nrs. SLI001001824 en SLI001032337, te raadplegen op www.kempensergoed.be

2. Historische nota

2.1. Stadspomp: bron van drinkbaar water

In de loop van de 18de eeuw vervangen stadspompen stilaan de open waterputten in Lier. De stadspomp van de Verloren Kost op de Grote Markt is vermoedelijk de oudste pomp, gevolgd door de stadspompen op de Heilige-Geeststraat, de Groenstraat, de Koning Albertstraat en de Bril. Deze pompen, uitgezonderd de Verloren Kost, werden in de periode 1720-1722 gebouwd in de binnenstad.⁷

Deze eerste reeks pompen past in het nieuwe gezondheidsbeleid van het Lierse stadsbestuur. De toegang verzekeren tot drinkbaar water wordt in de loop van de 18de eeuw immers geleidelijk een verantwoordelijkheid van dat bestuur. In de middeleeuwen waren sloten, grachten en ondiepe putten een bron van water. Door het veelvuldige gebruik en de opkomende industrie geraakte dit oppervlaktewater stilaan vervuild en werd het een haard van ziekten. Het pompsysteem laat vanaf de 17de-18de eeuw toe om op een vlotte manier ondiep, zuiver grondwater op te pompen. Tegen het einde van de 18de eeuw worden steden en gemeenten zelfs door de Franse bewindvoerders verplicht om hun inwoners te voorzien van drinkbaar water.⁸

Gelegen op een centrale as, in de schaduw van de Sint-Gummaruskerk en de Sint-Pieterskapel, voorziet de pomp van de Heilige Geest zowel lokale bewoners als toevallige voorbijgangers vanaf 1720 van water. Net als bij alle andere stadspompen mag iedereen er gebruik van maken. Een pompmeester houdt toezicht.

De kwaliteit van het water is in de 18de en 19de eeuw evenwel nog niet optimaal. Tyfus en cholera verspreiden zich vlug in deze periode, maar alle kennis over deze ziekten ontbreekt. Het pompwater dat de stad voorziet, biedt dus geen sluitende oplossing voor deze dodelijke ziekteplagen.

Na de Belgische onafhankelijkheid wordt de verplichting om te voorzien in drinkbaar water ingeschreven in de gemeentewet. De gemeenten dienen de openbare gezondheid, de veiligheid en de rust van hun inwoners te verzekeren. Dit betekent dat zij ook infrastructuur moeten aanleggen om de inwoners van zuiver drinkwater te voorzien. In de loop van de 19de eeuw worden daarom bijkomende pompen geplaatst.

Tegen het einde van de 19de eeuw beginnen steden op grote schaal waterleidingen aan te leggen. Dit blijkt een zware opdracht te zijn, die verschillende besturen niet alleen kunnen dragen. In 1913 wordt daarom de intercommunale Pidpa (Provinciale Intercommunale Drinkwatermaatschappij der Provincie Antwerpen) opgericht.⁹ Pidpa komt er na initiatief van de Belgische regering die bij de wet van 18

7 De verschillende pompen zijn terug te vinden in de inventaris van het agentschap Onroerend Erfgoed. Agentschap Onroerend Erfgoed, Lier, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/120745>, laatst geraadpleegd op 9 april 2018.

8 De Watergroep, *Historiek*, <https://www.dewatergroep.be/nl-be/over-de-watergroep/wat-doen-we/historiek>, laatst geraadpleegd op 9 april 2018.

9 Pidpa, *Geschiedenis van Pidpa*, <https://www.pidpa.be/content/100-jaar-pidpa>, laatst geraadpleegd op 9 april 2018.

augustus 1907 stelt dat gemeenten zich kunnen verenigen in intercommunales voor waterdistributie.¹⁰ In 1942 is de watertoren in Lier klaar en kunnen de woningen worden aangesloten op het waternet. Ieder huishouden beschikt stilaan over zuiver leidingwater. Hierdoor verliezen de stadspompen hun functie en verdwijnen ze uit het straatbeeld. Slechts 6 van de 35 Lierse stadspompen zijn vandaag nog in het straatbeeld te zien. De Vlaamse schrijver, dichter én Lierenaar Felix Timmermans beschreef deze stadspompen ooit als: *'Ze staan daar als monumenten, standbeelden aan niemand gewijd'*.¹¹

10 DEWELDE, D., *Watergebruik in Lier. Van Netewater tot kraantjeswater*, onuitgegeven eindverhandeling voor de opleiding gids, CVO Turnhout, 2014-2015.

11 Felix Timmermans beschrijft zijn stad in de bundel *Schoon Lier* uit 1925. Het is een loflied op Lier, deels verhalend en beschrijvend, deels informatief. Kempens Erfgoed, Pomp Sint-Pieterskapel, <http://www.kempenserfgoed.be/erfgoed/13795-lier-stadspomp-sint-pieterskapel>, laatst geraadpleegd op 20 februari 2018.

2.2. Stadspomp Heilige-Geeststraat

In 1720 bouwt Cornelis Van Everbroeck een laat-barokke arduinen stadspomp op het kruispunt van de Heilige-Geeststraat met de Sint-Gummarusstraat.¹² Van Everbroeck is een lokale aannemer die door het Lierse stadsbestuur wordt aangesteld om verschillende pompen te plaatsen in de binnenstad. In hetzelfde jaar bouwt hij de stadspompen op de Koning Albertstraat en op de hoek van de Groenstraat en de Huibrechtstraat.¹³ In 1722 plaatst hij de pomp op Bril 8-10 (later verplaatst naar nr. 19).¹⁴

De laat-barokke pompen uit de periode 1720-1722 in de Heilige-Geeststraat, de Groenstraat en de Koning Albertstraat hebben een gelijkaardige opbouw: een pomphuis voor een smalle en hoge geringde of geblokte pijler, uitgevoerd in blauwe hardsteen, met een bekroning. De pomp van de Bril wijkt hiervan af en heeft een eenvoudiger ontwerp.

De stadspomp in de Heilige-Geeststraat heeft een geringde pijler op een bolle, gegroefde sokkel. Halverwege is de pijler versierd met krulvoluten en bovenaan pronkt het wapenschild van de stad Lier. Onderaan de pijler staat een halfrond gegroefd waterbekken. Het water loopt in het waterbekken wanneer het water handmatig wordt opgepompt met de zwengel. De datum 1720 is in de pijler gebeiteld.

Op het einde van de 19de eeuw wordt op de gemeenteraad van 22 december 1877 de vraag gesteld of de pomp kan worden weggehaald. De pomp staat in de weg voor de aanleg en de nivellering van de Sint-Gummarusstraat. Het water blijkt bovendien ondrinkbaar te zijn geworden. De omwonenden gaan hier evenwel niet mee akkoord en vragen in een verzoeken van 5 augustus 1878 om de pomp herop te bouwen tegen de gevel van de Sint-Pieterskapel. Het bestuur geeft gehoor aan dit verzoek en beslist om de pomp te bewaren op zijn oorspronkelijke locatie.

Vandaag vertoont de pomp stabiliteitsproblemen door scheurvorming. Vermoedelijk is dit het gevolg van een aanrijding door een wagen in 2015, waarbij de sokkel werd beschadigd.¹⁵

12 AERTS, W., DE CEULAER, R. en VAN LANGENDONCK, L., *Beschermd cultuurpatrimonium in de provincie Antwerpen. Arrondissement Mechelen*, Antwerpen, 1989, p. 57.

13 Agentschap Onroerend Erfgoed, Stadspomp in barokstijl, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/10485> en KIK IRPA, Object 137 092: waterpomp Lier, <http://balat.kikirpa.be/object/137092>, laatst geraadpleegd op 9 januari 2018. De pomp op de Groenstraat is verdwenen.

14 DEWELDE, D., *Watergebruik in Lier, Van Netewater tot kraantjeswater*, onuitgegeven eindverhandeling voor de opleiding gids, CVO Turnhout, 2014 - 2015, p. 23-24.

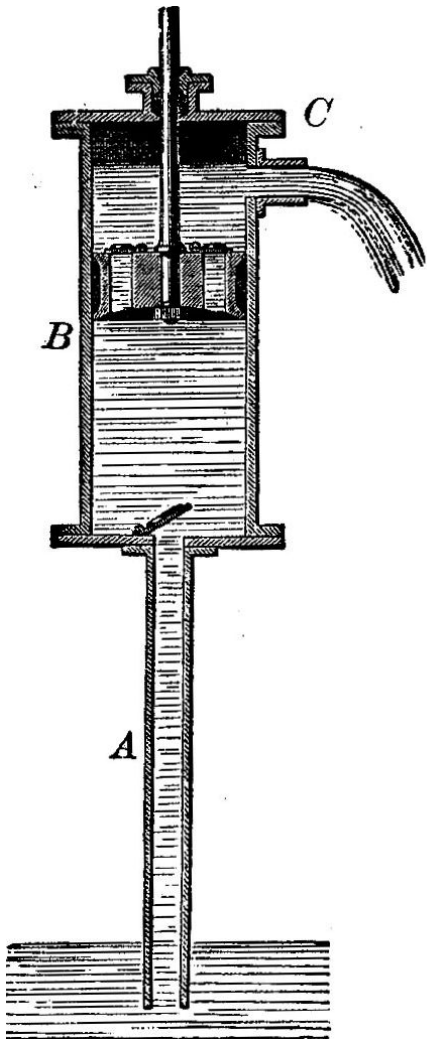
15 DEWELDE, D., *Watergebruik in Lier. Van Netewater tot kraantjeswater*, onuitgegeven eindverhandeling voor de opleiding gids, CVO Turnhout, 2014-2015, p. 23.

Afb. 11. achterzijde van de stadspomp

3. Inventaris van de erfgoedelementen

De stadspomp van de Heilige-Geeststraat heeft een functioneel en een monumentaal karakter. In de eerste plaats is het een vast werktuig om water mee omhoog te pompen. Daarnaast worden openbare waterpompen vaak rijkelijk versierd omwille van hun publieke karakter, wat hen een monumentale uitstraling geeft.

Afb. 13. het werkingsprincipe van een zuigpomp. Bron: Wikipedia

Afb. 14. zwengel van de stadspomp, niet meer verbonden met de pomp

Afb. 15. ontbrekende bevestigingspunten van het opvangsysteem van de zwengel

Afb. 16. de uitloop

Afb. 17. het waterbekken

3.1. Zuigpomp

De 18de-eeuwse stadspomp is waarschijnlijk uitgerust met een zuigpompmechanisme.¹⁶ Deze pomp zuigt water aan, maar perst het niet weg. Het water loopt, eens opgepompt, eenvoudig uit een uitloop (C, zie afb. 13). Het ophalen van het water gebeurt door het handmatig manipuleren van de smeedijzeren zwengel (armpomp), waardoor een zuiger (B) begint te bewegen in een cilinder. Door het ophalen van de zuiger ontstaat in het pomplichaam een luchtverduunning, waardoor de buitenlucht het water hierin omhoog perst. Het water loopt via een terugslagklep in de aanvoerbuis (A) en een terugslagklep in de zuiger (B) door de uitloop naar buiten.

De zuigpomp wordt bovenop een waterput geplaatst en kan water oppompen tot een diepte van 7 à 8 meter.¹⁷ De zwengel hangt in een ophangstelsel dat met doken is bevestigd op de sierpijler van de pomp.

SCHADEBEELD

- De pomp is niet meer in bedrijf.
- De smeedijzeren zwengel met ophangstelsel is plaatselijk geroest en niet langer verbonden met de pomp.
- De verf van de smeedijzeren zwengel met ophangstelsel bladdert af.
- Enkele bevestigingspunten van de zwengel met ophangstelsel ontbreken of zijn onvolledig.

Nota: Om een diagnose van de zuigpomp te kunnen maken dient het arduinen pomphuis te worden geopend.

16 De pomp is momenteel niet zichtbaar en kan enkel na het demonteren van het pomphuis worden onderzocht.

17 WIND, F., red., *Vandemecum voor de bouwkunde*, Amsterdam, 1945, p. 1086.

Afb. 18. detail pomp: decoratieve afwerking voluten

Afb. 19. detail pomp: wapenschild Lier en bouwjaar pomp onder geprofileerde kroonlijst

3.2. Sierpomp

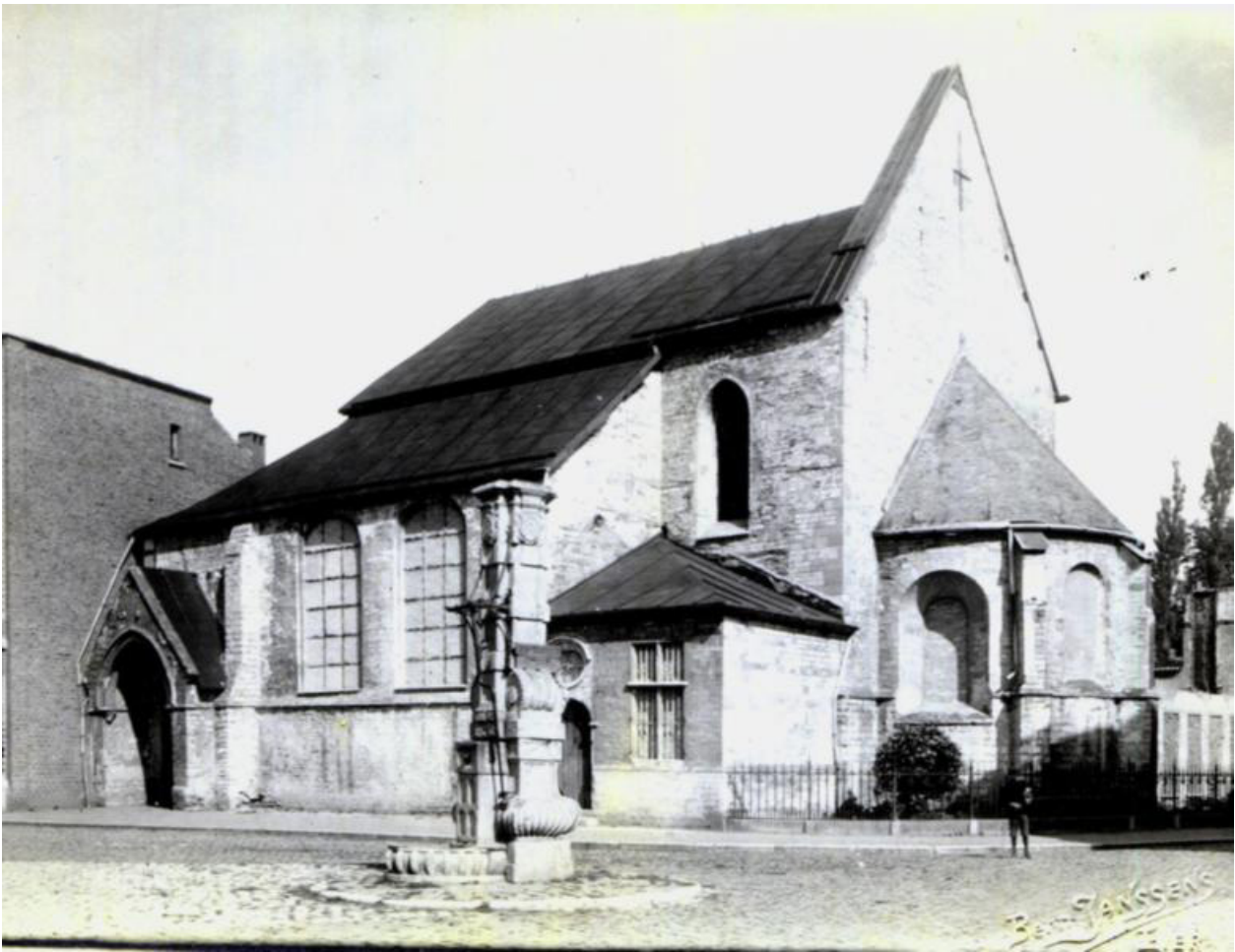
De stadspomp bestaat uit een waterbekken, een pomphuis en een monumentale pijler. Die laatste is een vrijstaand beeldhouwwerk dat de stadspomp een monumentaal karakter geeft. De pomp is een laat-barok ontwerp en werd in 1720 door de Lierse bouwmeester Cornelius van Everbroeck gebouwd.

De zuigpomp zit gevat in een arduinen pomphuis in de vorm van een sokkel. Op de borst van de sokkel zijn vier dieperliggende geprofileerde panelen gehouwen. Ook rond de uitloop zit een gelijkaardig sierpaneel. Het pomphuis heeft een deksteen waarin de staaf zit die de zwengel verbindt met de zuiger. Het water loopt in een bol, gegroefd arduinen waterbekken.

Het arduinen pomphuis staat tegen een geringde arduinen pijler met een bolle, gegroefde sokkel. Halverwege is de pijler versierd met twee krulvoluten. Aan iedere zijde van de pijler is ook het wapenschild van de stad Lier uit de arduin gehouwen. Het bouwjaar 1720 is in de voorzijde van de pijler gebeiteld. De pijler is bovenaan afgedekt met een deksteen met een geprofileerde kroonlijst. De natuursteen heeft een gefrijnd oppervlak met enkele accenten rond de krulvoluten.

SCHADEBEELD

- De stabiliteit van de pomp is in het gedrang gekomen door scheurvorming in horizontale en verticale richting en een ernstige verschuiving. Om te voorkomen dat de pomp in elkaar zakt, wordt ze momenteel verstevigd door spanriemen.
- Het voegwerk is door de verschuiving en de scheurvorming ingescheurd en losgekomen. De voegen staan open, met vochtinfiltratie en corrosievorming tot gevolg.
- Een stuk arduin is afgebroken aan de rechterkant van de bolvormige voet.
- De arduinsteen is licht verweerd en heeft enkele uitgespoelde koolstofaders.
- De arduinsteen is bevuild.
- De verankering bovenop de deksteen is gecorrodeerd.

Afb. 20. de pomp na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). Bron: Archief Lier, nr. SLI001031328, te raadplegen op www.kempenserfgoed.be

4. Beschrijving van de erfgoedwaarden

De stadspomp in de Heilige-Geeststraat in Lier is bij Ministerieel besluit van **19 augustus 1980** beschermd als **monument**. Deze bescherming verliep overeenkomstig de bepalingen van het decreet van 3 maart 1976 en kwam er na het advies van 13 maart 1980 van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.

Met het besluit werden verschillende monumenten van Lier, waaronder zes stadspompen, beschermd omwille van hun **artistieke of historische waarde**. Nummer 27 slaat op de pomp Heilige Geest:

27. de stadspomp gelegen in de Sint-Gummarusstraat, bekend ten kadaster: Lier, sectie H, 1e afdeling, 1e blad, eigendom van de stad Lier¹⁸

Sinds 14 september 2009 is de waterpomp vastgesteld als bouwkundig erfgoed op de vastgestelde inventaris van het agentschap Onroerend Erfgoed.¹⁹

18 Agentschap Onroerend Erfgoed, Beschermingsbesluit: stadspomp Heilige Geest, <https://besluiten.onroerenderfgoed.be/besluiten/1489/bestanden/5461>, laatst geraadpleegd op 7 februari 2018.

19 Agentschap Onroerend Erfgoed, Vastgestelde inventaris: Waterpomp, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/71548>, laatst geraadpleegd op 7 februari 2018.

Afb. 21. de pomp op een prentkaart rond 1900-1910. Bron: Archief Lier, nr. SLI001030229, te raadplegen op www.kempenserfgoed.be

Afb. 22. de pomp met ontbrekende uitloop en zwengel [in de jaren 1960-1970]. Bron: Archief Lier, nr. SLI001032447, te raadplegen op www.kempenserfgoed.be

4.1. Historische waarde

In 1720 gaf het stadsbestuur de opdracht om een publieke waterpomp te bouwen op het kruispunt van de straten ten noorden van de Sint-Gummaruskerk (nu de Heilige-Geeststraat en de Sint-Gummarusstraat). Gelegen in het verlengde van de Berlarij - één van de hoofdstraten rond de Grote Markt – was dit gebied een belangrijk knooppunt in de stad. Er stonden enkele voornamelijk religieuze gebouwen, zoals de romaans-gotische kapel van Sint-Pieter uit de eerste helft van de 13de eeuw, het godshuis van de Lierse Heilige-Geesttafel gesticht in de 13de eeuw en de gotische Sint-Gummaruskerk (1378-1540).

De stadspomp maakt dus deel uit van een historisch belangrijk knooppunt. Als 18de-eeuwse waterpomp is ze bovendien een getuige van de ontwikkeling van de stad en haar waterhuishouding doorheen de eeuwen. De pomp is een overblijfsel van de Lierse waterbedeling vanaf de 18de eeuw tot aan de komst van het moderne leidingnetwerk in de jaren 1940.

Afb. 23. oude ingekleurde postkaart, niet gedateerd. Bron: Archief Lier, nr. SLI001008612, te raadplegen op www.kempenserfgoed.be

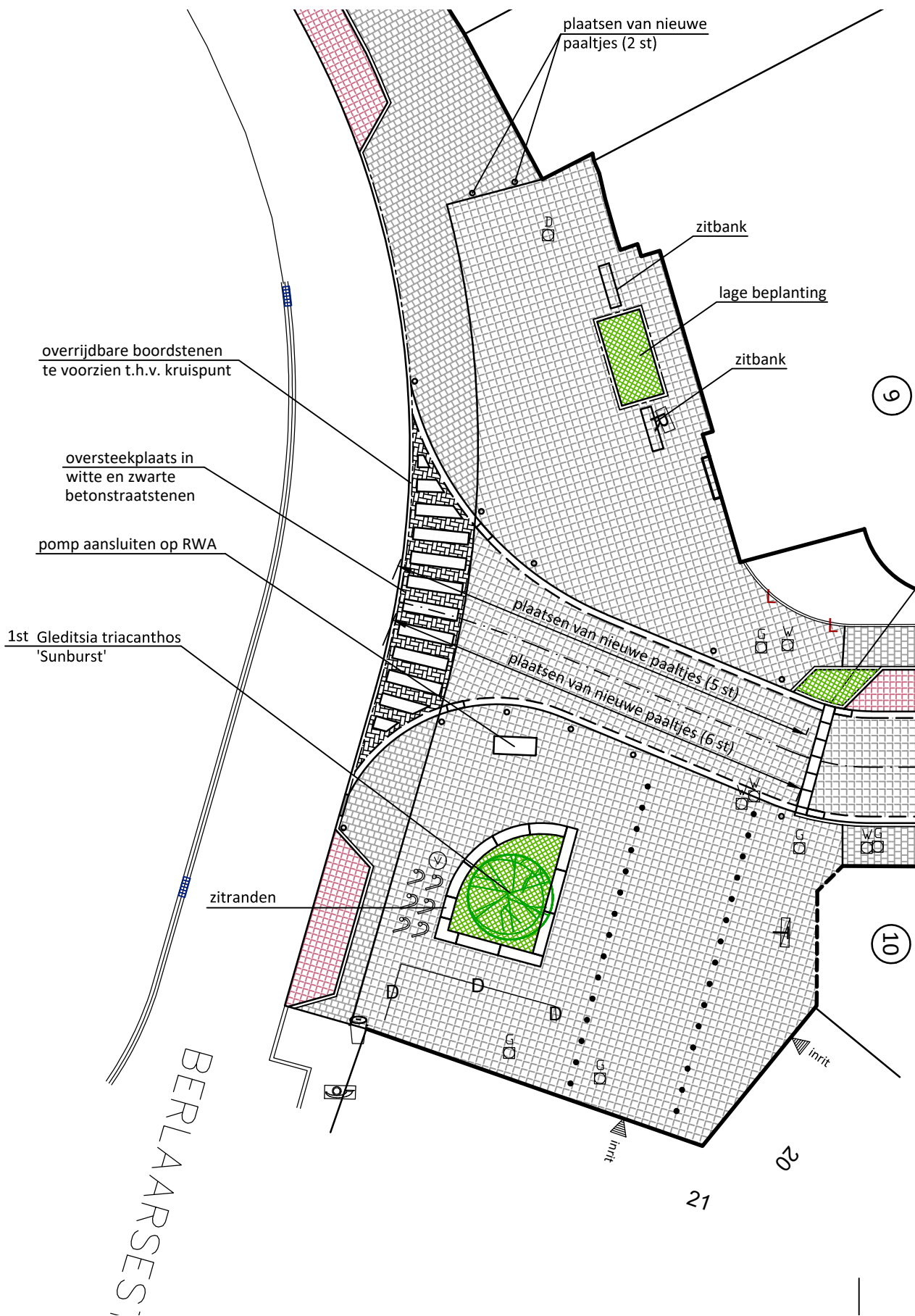
4.2. Artistieke waarde

De Lierse bouwmeester Cornelius Van Everbroeck bouwde rond 1720 verschillende stadspompen in de binnenstad van Lier. Vier van deze pompen zijn bewaard gebleven. Naast het ontwerpen van publieke nutsvoorzieningen was Van Everbroeck betrokken bij de bouw of de verbouwing van enkele markante Lierse gebouwen zoals het gildehuis Sint-Arnoldus, het Kanunnikenhuis en de infirmerie van het begijnhof.

Voor de bouw van de pomp in de Heilige Geeststraat koos Van Everbroeck voor degelijke materialen zoals blauwe hardsteen en brons. De zwengel met ophangstelsel werd vervaardigd uit smeedijzer. Vormelijk is de publieke stadspomp een schoolvoorbeeld van barok, met haar geringde sokkel, zware voluten, bolle, gegroefde sokkel, zware kroonlijst, ... Het geheel werd met veel oog voor detail (bijvoorbeeld afwerking van het arduinen oppervlak op en rond de voluten) uitgevoerd.

5. Onderbouwde visie op het toekomstig beheer

Het beheersplan behelst een langetermijnvisie van 20 jaar op het behoud en het beheer van de erfgoedwaarden van de stadspomp op het kruispunt van de Heilige Geeststraat en de Sint-Gummarusstraat in Lier. De visie wordt vertaald in beheersdoelstellingen, die op hun beurt gekoppeld worden aan concrete maatregelen en acties. Visie en doelstellingen dienen samen als uitgangspunt voor het plannen van de nodige en de gewenste werken aan het erfgoed.

Afb. 24. plan van de heraanleg van de Sint-Gummarusstraat, bron: Stad Lier

5.1. Visie op de bestemming van de stadspomp

De stadspomp Heilige Geest is nog steeds een baken of *landmark* in de binnenstad van Lier. Als waterbevoorradingsplaats heeft ze haar functie evenwel verloren. Sinds de komst van het waterleidingnetwerk vanaf de jaren 1940 komt er geen water meer uit de pompen. De pompen in Lier werden vergrendeld.

Toch blijven de stadspompen esthetisch waardevolle bouwwerken in de Lierse binnenstad. De barokke stadspomp Heilige Geest is monumentaal en sierlijk uitgewerkt. De pompen maken als monument ook deel uit van de historische binnenstad en herinneren aan de organisatie van het dagelijks leven in het verleden. De historische en artistieke erfgoedwaarden van de pomp zijn dus zichtbaar aanwezig en liggen aan de basis van deze visie.

De pomp is sinds de 18de eeuw eigendom van de stad Lier. Het stadsbestuur maakt momenteel geen gebruik van de waterpomp, maar draagt blijvend zorg voor haar patrimonium. Voor het erfgoed in de stad is tegenwoordig ook een belangrijke rol weggelegd in het beleidsdomein toerisme. De stad Lier ziet toeristisch potentieel in haar erfgoed. Door in te zetten op erfgoedtoerisme trekt de stad toeristen aan die geïnteresseerd zijn in het (cultureel) erfgoed van een plek. Daarenboven kan het erfgoed andere initiatieven versterken. De pompen maken o.a. deel uit van een historische stadswandeling en dragen bij tot de uitstraling van de stad Lier. Het behouden en het waarderen van dat erfgoed is aldus een voorwaarde geworden om aan duurzaam toerisme te doen.

De stadspomp Heilige Geest maakt niet enkel deel uit van de historische binnenstad, maar ook van de openbare ruimte. Netheid en veiligheid worden daarom eveneens ingeschreven in deze visie. Een propere en goed onderhouden stad heeft een positieve invloed op het welzijn van bezoekers én inwoners. De veiligheid van en rondom de pomp is voor iedereen belangrijk. In het verleden heeft de pomp vermoedelijk schade opgelopen door een wagen die erop inreed. In 2018 plant het stadsbestuur de heraanleg van de Sint-Gummarusstraat uit te voeren. In het ontwerp zijn ook de pomp en het omliggende plein opgenomen.

Samengevat:

- De stadspomp Heilige Geest maakt deel uit van het historische stadscentrum: de erfgoedwaarden van het monument worden bewaard en versterkt.
- De stadspomp Heilige Geest maakt deel uit van de openbare ruimte: de orde en de veiligheid rondom de pomp worden verbeterd en verzekerd.

5.2. Naar een duurzaam beheer

a. Visie vs. beheer

Overeenkomstig het Onroerenderfgoeddecreet van 2013 heeft de stad Lier als eigenaar van de stadspomp de plicht om de pomp in goede staat te houden en de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren. Bij gebruik, onderhoud en eventuele aanpassingen of uitbreidingen dient het stadsbestuur dan ook uit te gaan van het behoud of de versterking van de erfgoedwaarden die tot de bescherming hebben geleid, overeenkomstig Onroerenderfgoedbesluit art. 6.1.1-6.3.28 en Onroerenderfgoeddecreet art. 6.4.1-6.4.10.

Naast de verplichtingen die voortvloeien uit het bovenstaande decreet engageert de stad Lier zich als beheerder en eigenaar van de stadspomp met dit beheersplan om een duidelijke en duurzame beheersvisie op te stellen voor dit monument. In deze visie verduidelijkt de stad hoe ze dit erfgoed in de toekomst ziet en hoe ze de vooropgestelde visie wenst na te streven aan de hand van doelstellingen.

De stad Lier staat achter het principe dat alle ingrepen de beschermde erfgoedwaarden zullen ondersteunen en een meerwaarde zullen zijn voor het beschermde goed. Ze voorkomt dat er ingrepen, verbouwingen of aanpassingen gebeuren die onoordeelkundig en onherroepelijk zijn, en die een nefast verlies voor de beschreven en gemotiveerde waarden van het beschermde erfgoed tot gevolg hebben. In de eerste plaats behelst dit alles de instandhouding van de voor de erfgoedwaarden bepalende externe en interne, decoratieve en constructieve elementen, door middel van vakkundig onderhoud en conserverende ingrepen.

De stad Lier neemt haar verantwoordelijkheid op en treedt op als bouwheer voor restauratie- en onderhoudswerkzaamheden aan de stadspomp en als opdrachtgever van dit beheersplan.

b. Actuele toestand

De stadspomp is op enkele kleine elementen na bewaard gebleven, maar is niet meer in bedrijf. De zwengel (pomparm) met ophangstelsel is vergrendeld. De pomp mag dan grotendeels intact zijn bewaard, om de toekomst van de pomp te vrijwaren dienen dringende stabiliteitswerken te worden uitgevoerd. Het pomphuis en de sierzuil worden momenteel samengehouden met spanriemen.

Naast het stabiliseren van de pomp dringt een algemene restauratie van de pomp zich op, bestaande uit o.a. het reinigen van de arduin, het behandelen en het schilderen van het smeedwerk, het reinigen van het waterbekken, het in situ bewaren van het binnenwerk van de pomp...

5.3. Beheersdoelstellingen

De vooropgestelde beheersvisie voor de komende 20 jaar beoogt het behoud en de herwaardering van de stadspomp, zodat de historische en artistieke waarden daarvan worden bestendigd.

Restauratie en onderhoud zijn noodzakelijk om de erfgoedelementen te behouden of te herwaarderen. De vooropgestelde maatregelen zijn zo opgesteld dat de beheersdoelstellingen gerealiseerd kunnen worden. De concrete restauratiewerkzaamheden worden toegelicht in hoofdstuk 6.

Doelstelling 1: behoud en beheer van de erfgoedwaarden van de stadspomp

Doelstelling 2: valoriseren van de stadspomp

6. Opsomming van de werkzaamheden

De stad Lier is eigenaar van de stadspomp op het kruispunt van de Heilige Geeststraat en de Sint-Gummarusstraat. Als opdrachtgever van dit beheersplan ziet ze toe op de opvolging en de evaluatie van de hierna uitgeschreven doelstellingen en maatregelen. Bij toekomstige werkzaamheden treedt ze eveneens op als bouwheer.

6.1. Werkzaamheden

Doelstelling 1 behoud en beheer van de erfgoedwaarden van de stadspomp

MAATREGEL 1 IN SITU BEWAREN VAN DE ZUIGPOMP IN HET POMPHUIS MET HERSTEL VAN DE ZWENGEL EN HET OPHANGSYSTEEM (POMPMECHANISME)

ACTIE 1: DEMONTEREN VAN HET POMPHUIS OM EEN REGISTRATIE (INCLUSIEF FOTOREPORTAGE) EN EEN DIAGNOSE TE KUNNEN MAKEN VAN DE POMP;

Op dit moment zijn enkel de zwengel en de uitloop met het blote oog te inspecteren. Zonder demontage van het pomphuis is het raden naar de toestand van het binnenwerk.

ACTIE 2: HERSTELLEN, ONTROESTEN EN HERSCHILDEREN VAN DE ZWENGEL EN HET OPHANGSYSTEEM.

De zwengel is losgekoppeld geraakt van de pomp en enkele bevestigingen van het ophangstelsel ontbreken of zijn losgekomen. Daarnaast zijn de ijzeren onderdelen geroest.

MAATREGEL 2 HERSTELLEN VAN DE MONUMENTALE ARDUINEN STADSPOMP (WATERBEKKEN, POMPHUIS EN SIERZUIL)

ACTIE 3: DEMONTEREN, HERSTELLEN EN HEROPBOUWEN VAN DE ARDUINEN STADSPOMP IN FUNCTIE VAN DE STABILITEIT VAN DE POMP;

De arduinstenen pompelementen zijn verschoven en vertonen enkele zware scheuren. Het voegwerk is ook ingescheurd of verdwenen. Om de stabiliteit van de pomp te kunnen herstellen, moet de pomp worden gedemonteerd en terug worden opgebouwd.

ACTIE 4: HERSTELLEN VAN DE ARDUINSTEEN MET EEN AANGEPASTE KALKMORTEL EN EEN PASSENDE REINIGING;

De arduinsteen is plaatselijk ingescheurd. Op bepaalde hoeken ontbreken stukken arduin en koolstofanders in de arduin zijn uitgespoeld. De steen moet ook een passende reiniging krijgen omdat ze vuil is.

ACTIE 5: ONTROESTEN EN HERSCHILDEREN - OF NA EVALUATIE: VERNIEUWEN - VAN DE IJZEREN VERANKERING BOVENOP DE SIERZUIL.

De verankering bovenop de sierzuil is geroest en veroorzaakt schade aan de natuurstenen deksteen. Oude herstellingen komen daardoor ook los.

MAATREGEL 3**NAZICHT EN ONDERHOUD VAN DE STADSPOMP**

ACTIE 6: ONTROESTEN EN SCHILDEREN VAN DE IJZEREN ONDERDELEN (O.A. ZWENGEL, OP-HANGSYSTEEM, VERANKERING ...);

ACTIE 7: REINIGEN VAN DE BRONZEN ONDERDELEN (O.A. WATERUITLOOP);

Voor het reinigen van brons mogen geen schurende hulpmiddelen of producten worden gebruikt. Na het reinigen kan het brons worden opgepoetst met was.

ACTIE 8: REINIGEN VAN DE ARDUINEN STEEN.

ACTIE 9: VERWIJDEREN VAN MOS EN ANDER ONKRUID OF AFVAL RONDONDE DE POMP EN IN HET WATERBEKKEN.

Doelstelling 2 valoriseren van de stadspomp

MAATREGEL 1 VERBETEREN VAN DE PUBLIEKE ONTSLUITING VAN DE POMP

ACTIE 1: PLAATSEN VAN EEN GEACTUALISEERD INFORMATIEPANEEL BIJ DE STADSPOMP

MAATREGEL 2 OPNIEUW IN GEBRUIK NEMEN VAN DE STADSPOMP

ACTIE 2: HERSTELLEN VAN HET BINNENWERK VAN DE POMP;

ACTIE 3: HERSTELLEN VAN DE WATERPUT.

6.2. Werkzaamheden in tabelvorm

Aard der werken		Frequentie	Vrijstelling toelating	
DOELSTELLING 1: BEHOUD EN BEHEER VAN DE ERFGOEDWAARDEN VAN DE STADSPOMP				
Maatregel 1	In situ bewaren van de zuigpomp in het pomphuis met herstel van de zwengel en het ophangstelsel (pompmechanisme)			
	Actie 1	demonteren van het pomphuis om een registratie (inclusief fotoreportage) en een diagnose te kunnen maken van de pomp	eenmalig	nee
	Actie 2	herstellen, ontroesten en herschilderen van de zwengel en het ophangstelsel	eenmalig	nee
Maatregel 2	Herstellen van de monumentale arduinen stadspomp (waterbekken, pomphuis en sierzuil)			
	Actie 3	demonteren, herstellen en heropbouwen van de arduinen stadspomp in functie van de stabiliteit van de pomp	eenmalig	nee
	Actie 4	herstellen van de arduinsteen met een aangepaste kalkmortel en een passende reiniging	eenmalig	nee
	Actie 5	ontroesten en herschilderen- of na evaluatie: vernieuwen- van de ijzeren verankering bovenop de sierzuil	eenmalig	nee
Maatregel 3	Nazicht en onderhoud van de stadspomp			
	Actie 6	ontroesten en schilderen van de ijzeren onderdelen (o.a. zwengel, ophangstelsel, verankering ...)	eenmalig, herhalen om de 10 jaar	nee
	Actie 7	reinigen van de bronzen onderdelen (o.a. wateruitloop)	1/j	ja
	Actie 8	reinigen van de arduinen steen	1/j	ja
	Actie 9	verwijderen van mos en ander onkruid of afval rondom de pomp en in het waterbekken	12/j, naargelang het seizoen	ja
DOELSTELLING 2: VALORISEREN VAN DE STADSPOMP				
Maatregel 1	Verbeteren van de publieke ontsluiting van de pomp			
	Actie 1	plaatsen van een geactualiseerd informatiepaneel bij de stadspomp	eenmalig	ja
Maatregel 2	Opnieuw in gebruik nemen van de stadspomp			
	Actie 2	herstellen van het binnenwerk van de pomp	eenmalig	nee
	Actie 3	herstellen van de waterput	eenmalig	nee

7. Opvolging

7.1. Eenmalige werkzaamheden

In hoofdstuk 6 wordt aangegeven welke maatregelen en acties ondernomen moeten worden om de stadspomp Heilige Geest terug in optimale conditie te brengen. Prioritair is het herstel van de stabiliteit van het pomphuis en de sierzuil. Het geheel wordt momenteel met spanriemen samengehouden. De pomp wordt het best gedemonteerd om een algemene restauratie van het bouwwerk te kunnen uitvoeren.

Daarnaast dient het binnenwerk van de pomp in situ te worden bewaard. De stad Lier heeft momenteel niet de ambitie om de pomp terug in bedrijf te stellen.²⁰ Door het mechanisme in het pomphuis te bewaren, kunnen er geen onderdelen verloren gaan en blijft deze optie open voor de toekomst.

Voor de premiegerechtigde werkzaamheden moeten de bijhorende dossiers nog worden opgesteld en ingediend bij het agentschap Onroerend Erfgoed.

²⁰ De pomp op het Kluizeplein heeft de stad Lier ondertussen opnieuw van stromend water voorzien.

7.2. Terugkerende werkzaamheden en onderhoud

De stad Lier voorziet jaarlijks een bedrag in haar begroting voor onderhoud en terugkerende werkzaamheden aan de stadpomp. Met regelmaat zullen de vooropgestelde onderhoudswerken worden uitgevoerd. Het onderhoud van en rondom de pomp (o.a. reinigen van de bronzen uitloop, verwijderen onkruid en afval) kan in de reguliere werking van de staddiensten worden meegenomen.

Voor de premiegerechtigde werkzaamheden maakt de stad Lier de bijhorende dossiers op en dient deze in bij het agentschap Onroerend Erfgoed.

7.3. Opvolging

De stad Lier staat in voor de uitvoering en de opvolging van het beheersplan. Ze legt zich erop toe om de beheersdoelstellingen te realiseren en te evalueren en hierover te rapporteren bij het agentschap Onroerend Erfgoed. De timing van het rapporteren aan de buitendienst van het agentschap verschilt naargelang de aard van de maatregelen en de werken:

- Indien dringende maatregelen: jaarlijks rapport.
- Indien werkzaamheden in uitvoering: rapport ten laatste 6 maanden na het beëindigen van de werkzaamheden. Er wordt een verslag of voortgangsrapport gemaakt van het verloop van de werkzaamheden met vermelding van aard, plaats, datum en resultaat, inclusief fotomateriaal. Dit verslag zal worden opgesteld door de ontwerper, o.a. architect, restaurateur, technicus, etc., die voor de opmaak van de dossiers en de opvolging van de werken instaat.
- Indien in goede staat en geen werkzaamheden gepland op korte termijn: vijfjaarlijks rapport.

Voor terugkerende werkzaamheden verbindt de stad Lier zich ertoe de onderhoudsdagboeken te volgen die na de eenmalige werkzaamheden worden opgemaakt en aan hen worden bezorgd.

Daarnaast wordt Monumentenwacht Provincie Antwerpen tweejaarlijks gecontacteerd door de stad Lier voor een deskundige inspectie van de stadspomp. Zij kunnen naast een controle van het bouwwerk kleine noodherstellingen uitvoeren op plaatsen die anders moeilijk bereikbaar zijn. De verslagen van Monumentenwacht worden bezorgd aan de verantwoordelijke staddienst en het agentschap Onroerend Erfgoed. Op basis van deze verslagen kan de stad Lier beslissen om eventueel bijkomende onderhoudsmaatregelen te nemen.

8. Bijlagen

Bijlagen	Niet van toepassing (dus niet bijgevoegd)	Bijgevoegd
Perimeter van gebied waarvoor beheersplan wordt opgemaakt		8.1
Lijst van geplande werken		8.2
Lijst van handelingen waarvan de uitvoering vrijgesteld zal zijn van toelating		8.3
Lijst van ZEN-erfgoed met aanduiding op kaart	x	
Lijst van open erfgoed met aanduiding op kaart	x	
Lijst van ontsluitingswerken voor open erfgoed die in aanmerking komen voor een premie met aanduiding op kaart	x	
Lijst van werken aan bomen en struiken waarvoor toelating nodig is	x	
Lijst van cultuurgoederen die in aanmerking komen voor een premie	x	
Lijst van premiegerechtigde werken aan een orgel dat dateert van na WOI	x	
Lijst van handelingen waarvoor CBS niet kan oordelen dat ze van die aard zijn om wezenlijke eigenschappen van een DG/SG te verstoren	x	
Extra bijlagen:		8.4
- Bibliografie		8.4.1
- Digitale versie van het beheersplan		8.4.2

8.1. Perimeter van het gebied waarvoor het beheersplan wordt opgemaakt

Afb. 25. omgeving van de stadspomp met aanduiding op de exacte locatie van de pomp. Bron: Geopunt Vlaanderen

8.2. Lijst van geplande werken

Aard der werken		Frequentie	Vrijstelling toelating	
DOELSTELLING 1: BEHOUD EN BEHEER VAN DE ERFGOEDWAARDEN VAN DE STADSPOMP				
Maatregel 1	In situ bewaren van de zuigpomp in het pomphuis met herstel van de zwengel en het ophangstelsel (pompmechanisme)			
	Actie 1	demonteren van het pomphuis om een registratie (inclusief fotoreportage) en een diagnose te kunnen maken van de pomp	eenmalig	nee
	Actie 2	herstellen, ontroesten en herschilderen van de zwengel en het ophangstelsel	eenmalig	nee
Maatregel 2	Herstellen van de monumentale arduinen stadspomp (waterbekken, pomphuis en sierzuil)			
	Actie 3	demonteren, herstellen en heropbouwen van de arduinen stadspomp in functie van de stabiliteit van de pomp	eenmalig	nee
	Actie 4	herstellen van de arduinsteen met een aangepaste kalkmortel en een passende reiniging	eenmalig	nee
	Actie 5	ontroesten en herschilderen - of na evaluatie: vernieuwen - van de ijzeren verankering bovenop de sierzuil	eenmalig	nee
Maatregel 3	Nazicht en onderhoud van de stadspomp			
	Actie 6	ontroesten en schilderen van de ijzeren onderdelen (o.a. zwengel, ophangstelsel, verankering ...)	eenmalig, herhalen om de 10 jaar	nee
	Actie 7	reinigen van de bronzen onderdelen (o.a. wateruitloop)	1/j	ja
	Actie 8	reinigen van de arduinen steen	1/j	ja
	Actie 9	verwijderen van mos en ander onkruid of afval rondom de pomp en in het waterbekken	12/j, naargelang het seizoen	ja
DOELSTELLING 2: VALORISEREN VAN DE STADSPOMP				
Maatregel 1	Verbeteren van de publieke ontsluiting van de pomp			
	Actie 1	plaatsen van een geactualiseerd informatiepaneel bij de stadspomp	eenmalig	ja
Maatregel 2	Opnieuw in gebruik nemen van de stadspomp			
	Actie 2	herstellen van het binnenwerk van de pomp	eenmalig	nee
	Actie 3	herstellen van de waterput	eenmalig	nee

8.3. Lijst van handelingen waarvan de uitvoering vrijgesteld zal zijn van toelating

Aard der werken		Frequentie	Vrijstelling toelating	
DOELSTELLING 1: BEHOUD EN BEHEER VAN DE ERFGOEDWAARDEN VAN DE STADSPOMP				
Maatregel 3	Nazicht en onderhoud van de stadspomp			
	Actie 7	reinigen van de bronzen onderdelen (o.a. wateruitloop)	1/j	ja
	Actie 8	reinigen van de arduinen steen	1/j	ja
	Actie 9	verwijderen van mos en ander onkruid of afval rondom de pompen in het waterbekken	12/j, naargelang het seizoen	ja
DOELSTELLING 2: VALORISEREN VAN DE STADSPOMP				
Maatregel 1	Verbeteren van de publieke ontsluiting van de pomp			
	Actie 1	plaatsen van een geactualiseerd informatiepaneel bij de stadspomp	eenmalig	ja

8.4. Extra bijlagen

8.4.1. Bibliografie

8.4.2. Digitale versie van het beheersplan

8.4.1. Bibliografie

LITERATUUR

AERTS, E. en VAN DER WEE, H., *Geschiedenis van Lier. Welvaart en samenleving van het ontstaan van de stad tot de Eerste Wereldoorlog*, Lier, 2016.

AERTS, W., DE CEULAER, R. en VAN LANGENDONCK, L., *Beschermd cultuurpatrimonium in de provincie Antwerpen. Arrondissement Mechelen*, Antwerpen, 1989.

KENNES H. en WYLLEMAN, L., red., 'Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Provincie Antwerpen, Arrondissement Antwerpen, Kanton Lier', in: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*, Brussel-Turnhout, 1990.

DEWELDE, D., *Watergebruik in Lier. Van Netewater tot kraantjeswater*, onuitgegeven eindverhandeling voor de opleiding gids, CVO Turnhout, 2014-2015.

WIND, F., *Vandemecum voor de bouwkunde*, Amsterdam, 1945.

INSPECTIEVERSLAGEN

MONUMENTENWACHT PROVINCIE ANTWERPEN, *Inspectie klein waardevol erfgoed – stadspomp (A-40/11860/2010/B)*, 2010.

ONLINE BRONNEN EN DATABANKEN

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED, *Inventaris Onroerend Erfgoed*, <https://inventaris.onroenderfgoed.be>

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED, *Geoportaal Onroerend Erfgoed*, <https://geo.onroenderfgoed.be>

DE WATERGROEP, *Historiek*, <https://www.dewatergroep.be/nl-be/over-de-watergroep/wat-doen-we/historiek>

KEMPENS ERFGOED, *Erfgoedbank Kempens Karakter*, www.kempenserfgoed.be

INSTITUUT VOOR HET KUNSTPATRIMONIUM, *BALaT Fototheek*, <http://balat.kikirpa.be/intro.php?lang=nl-NL>

PIDPA, *Geschiedenis van Pidpa*, <https://www.pidpa.be/content/100-jaar-pidpa>

VLAAMSE OVERHEID, *Geopunt Vlaanderen*, <https://www.geopunt.be>

8.4.2. Digitale versie van het beheersplan

